

ASYA EĞİTİM FELSEFESİNE TARİHSEL BİR YAKLAŞIM*

Saffet BİLHAN

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLER

İslamiyet öncesi Türklerin başlıca yerleşim alanı Orta Asya olduğu için konuya bu merkez etrafından bakılmaya çalışılmıştır.

Türk felsefesi söz konusu edilince, olaya kuramsal bir sistem doğrultusundan ziyade bir yaşam felsefesi, bir kültür etkinliği ve bu etkinliğe yön veren bir dünya görüşü çerçevesinde bakmak gerekir.

Bilindiği gibi Türklerin içinde yaşadığı zaman ve mekân koşulları, onlarda metafizik yaklaşımlardan ziyade, yaşama hemen uyarlanabilen insanın insana ve doğaya egemenliğinin yollarını betimleyen eylemler, bu eylemlerin başarıyla gerçekleşmesini olanaklı kılan pratik çareler icat etmelerine neden olmuştur. Atlı göçebe kültürü, bu anlayışın bir ifadesi biçiminde ortaya çıkmaktadır. Dahası, Türklerin dinsel ve mistik inançları hile, yaşamlarının bu açılardan birer yorumu biçiminde dışa vurmaktadır.

Türklerin, kendilerine özgü bir dinsel inanç ürettikleri hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Şamanizm'i eski Türklerin bir dini gibi gösterenler vardır. Ancak, yaşam seyri, Türklerin inanç seçmede seçicilik kuralları içerisinde hareket ettikleridir. "Yukarıda mavi gök, aşağıda yer yaratıldıktan, ikisinin arasında insanoglu yaratılmıştır." (Orhon Yazıtı) biçiminde görüş belirleyen Türk inancı, insanı her şeyin merkezi olarak algıladığını, bu merkez gücün ideal düzeye ulaşması için, arıların çiçeklerden öz toplayıp bal yaptığı gibi, insanın çevresinde sürekli bir ayıklama eylemi içerisinde bulunmak durumunda olduğunu hissettirmektedir. İnsanı kötülüklerden arındırma ihtiyacını duyarken Türklerin Şamanizmi yaşadıklarını, toplumda bir düzen ihtiyacını duyarken Ma-

* Bu genel başlık altında şu çalışmalarımız yayımlanmıştır: 1. Çin Eğitim Felsefesi, EBF. Dergisi, C. 16, sa. 77-112, 1984; 2. Mezopotamya ve Sümerler Eğitimi EBF. Dergisi, C. 17, Sayı: 1-2, sa. 303-339, 1985; 3. Hint Eğitim Felsefesi, Gazi Eğitim Dergisi, C 1, sayı: 1, 1985.

nîşeizmi seçtiklerini görüyoruz. Nitekim, Manîşeizm dinine mensup olan Türklerin manastırlarındaki düzen, bu anlayışın sanatla ifadesidir diyebiliriz. Canlı varlıklara ve çevreye sevgi ile yaklaşmanın yollarını, ızdıraba, üzüntüye karşın mutlu olma çarelerini Budizm'de aramışlardır. Bilindiği gibi, Türkler, daha sonra (9 nu yüzyıldan) itibaren İslamiyetle bütünüleşeceklerdir. Bu konuya ilerideki bir çalışmamızda geleceğimizi belirttikten sonra, Türk yaşamının coğrafyasına kısa bir göz atmamız, kültür varlığını ortaya koymamızda kolaylık sağlayacaktır¹.

İLK TÜRK ANAYURDU

Türk tarihi araştırmacıları, Türklerin anayurdunu, yukarı-Asya'nın değişik bölgelerinde aramışlardır.¹ Türklerin ilk anayurdu Orta Asyadır diyenler², bu anayurdu Baykal Gölü ile Gobi çölü arasına yerleştirirler. Türklerin anayurdunu, Altay dağlarında veya Altay dağlarının doğusunda arıyanlar da olmuştur.³

Dil ilişkilerini araştırıp, özellikle en eski türk lehçeleri ile Ural dillerinin mukayesesinden hareket ederek Türklerin anayurdunu saptamaya çalışanlar vardır⁴ İsa'nın doğumundan 100 yıl önce yaşamış bir Çin tarihçisi, M.Ö. 2432 yıllarında Pekin'in doğusunda, Çamlı bölgesinin Peçeli eyaletinde bulunan Küçim ilinin Hunlara ait olduğundan söz etmektedir⁵.

Türklerin ilk anayurtları konusu üzerinde ayrıntılı çalışmaları olan Gyula Nemeth'in bu konudaki düşüncelerini Rasony Laszlo⁶, dan öğreniyoruz: "En eski Türkçe ile Ural dilleri arasında bağ bulunduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Nemeth aynı zamanda bazı Hint ve eski Türk sözcükleri arasındaki benzerliği de kabul ettikten sonra, şu soruyu ortaya atıyor: Acaba hangi bölgede en eski Türklerle (Burungu Türkler) bugünkü Urallıların ataları komşu buldukları sırada Hint sözlerini alabilirler? Ona göre bu bölge Batı Asyada, Aral Gölü çevresi ve belki de

1 GRENARD, F., La Haute Asie! Géographie Universelle de Vidal L. Gallois VIII), Paris, 1929, s. 10-15.

2 POPPE, N., K.C.S.A. II, s. 80,82.

3. KOPPERS, W., Urtürkentum Und Urindogermanentum, Belleten V, s. 501' ve KLAPROTH, Tableaux historiques de l'Asie, Paris, 1826, s. 10 ud.

4 NEMETH Gyula, A. Törökseg Ozkora (Türklüğün en eski çağı, Berze Viczy-Emlek, 1934 Bp. 158-174.

5 Çin tarihçisinin adı Se-ma-çien'dir: Bk. HERBEROT, Dictionnaire Universal, Paris 1783, VI, s. 6.

6 RASONY, L., Tarihte Türklük, s. 3.

Ural ve Altay dağları arasındaki bozkırlarda, bugünkü Kazakistanda olabilir. Buradaki ikametleri, tarih sahnesine çıkışları ve dağılışları safhasına doğrudan doğruya takaddüm etmiş olabilir. . . .Türkoloji alanında hemen hiç başlamamış olan "Dil Paleontolojisi, kazılar sonucunda çıkacak tarihi eserler ilk türk anayurdunun belirtilmesi için geniş ölçüde işe yarıyacaktır".

İlk Türk anayurdunun saptanması ve yapılacak mukayeseli kültür morfolojisi ve eski kültürlerle ait sonuçların incelenmesi ile türk yaşayış ve sanatsal geçmişi hakkında da yeni bir çığra kapı açılacaktır.

Tarih süreci içerisinde, tarihin kendisine baktığımız zaman onun akışının nedenini arama gereksinimi duyarız. Tarihi, siyasal ekonominin bir dalı, iklimin bir sonucu, coğrafyanın basit bir elemanı veya insanî ve ilâhî bir arzunun yerine getirilmesi gibi ayrı ayrı biçimde görenler olmuştur. Şuhalde tarih değişik güçlerin ürünüdür; bu güçler dışında, insanın özel bir yeri vardır. Her şey insan için bir deney malzemesidir, farkına varsa da varmasa da sürekli olarak deneysel etkinlikler içerisindedir. Diğer bir anlamda, tabiatın insan üzerindeki eğitsel etkinliği aralıksızdır.

Tarihi oluşturan etkenler ne olursa olsun, coğrafya ve iklim koşullarını görmemezlikten gelemeyiz. Önce üzerinde durmak istediğimiz dünya parçasının bütünü üzerindeki yerini ayrıntılı coğrafi bilgilerle saptamamız, yüz yıllar boyu meydana gelen olayları, özellikle insan soyu üzerinde doğrudan doğruya etken olan jeolojik hareketleri, Orta Asyanın doğal ve siyasal haritasında zorunlu değişimleri göstermemiz gerekir. Örneğin Orta Asyada başlıyan amansız kuraklığın, buranın halkını toptan nasıl göçe zorladığını, okul kitaplarında okuduğumuz kadarı ile biliyoruz. Yine biliyoruz, ki, Türk soyundan söz edildiği zaman, yer olarak ilk hatıra gelen Orta Asya'dır. Göç ve göçebe sözcükleri de bize Türk tarihini anımsatır.

Türkler neler öğrenmiştir? neler öğretmiştir, hangi eğitim sürecinden geçmişlerdir? Bu soruları Türklerin içinde yaşadıkları coğrafi, tarihi, toplumsal ve düşünsel ortamı belirliyerek cevaplandırmaya çalışacağız.

Türk toplumunun üzerinde med-cezirini oluşturdukları önemli izler ve yollar vardır: Bunlardan biri güney yoludur, bu yol, Tian-şan'ın güneyinden geçer, Tian-şan sıra dağlarını bedel geçidinden aşarak Tokmak kentine varır ve Çu ırmağının güneyinden uzanarak Talas Irmağı üzerinde bulunan Avliya-ata'ya ulaşır.

İkinci yol, Uramtsi'den geçen kuzey yoludur. Uramtsi'den sonra sina ile Manas, Kur-kara, ussu yörelerini geçer ve İran-Şabirgan dağlarını aşarak ili vadisine ulaşır ve oradan da Tokmak kentine doğru yönelir.

Hakkında fazla bilgiye sahip olmadığımız üçüncü bir yol daha vardır. Çıkış noktası Haraşar olan bu yol, Khaydu-göl yöresine doğru çıkar Yulduz vadisini takip ederek Narat geçidinden Kunjes'e varır, oradan da İli vadisine ulaşır.

Çinlilerin batı Tu-kieü dedikleri Batı Orta Asya Türklerinin kendi aralarında ve dış dünya ile olan ili şikleri bu yollar vasıtası ile olmuştur.

Göçebelerin, turistlerin, ordunun izledikleri yollar bunlardır. Çinlilerle olan dost ve düşmanca bütün ilişkilerin bağlantısını sağlayan ve halen adım adım türk uygarlık ve kültür izlerini bütün canlılığı ile günümüze aksettiren yine bu yollardır.

Bu yollar üzerindeki şehir ve yörelere çok kısa bir göz attığımız zaman, göçebe olarak tanınan bir toplumun şehir hayatına hiç te yabancı olmadıklarını, büyük kent merkezlerine ve bu nedenle göçebe uygarlığı ile birlikte kent uygarlığına da sahip olduklarını görürüz.

Turfan'ı Avliya-ata'ya bağlayan hat üzerinde Haraşar (Karaşar) Kuça, Aksu, Tokmak gibi büyük kent merkezleri vardır. Daha ufak iller, Yar-Khoto, Nan-P'ing, Nigan-Çang buraya 60 km. güney - batıda Tien-şan illeri, daha ilerde birbirini izliyen iki büyük çöl, sonra Gümüş-Dağı, Tan ırmağı, güney batıya doğru Bukun, Toksun yöreleri, Su-başı Dağı, daha güney-doğuda Aga-bulak yöresi, Kiumiş (gümüş) dağları, Kara-Kızıl, Uşak-tal, Tabelgu gibi kentler ve yöreler yer alır.

Kültür izlerinin peşinden giderek Türk ulusunun çıkış ve yayılış yerlerini belirlemek mümkündür. Kuzey ve Orta Avrupa'da, Anadolu'da, Çinde Hindistanda Milattan binlerce yıl öncelere kadar giden kültür izlerine rastlanmıştır. Bu kültür izleri, bozkır kültürünü anımsatır, kaynağını Çinlilerin Hiong-nu dedikleri Hunlara⁷ kadar götüröenler, küçümsemediyecek bilimsel verilere dayanıyorlar⁸ Avrupalıların ve Çinlilerin "Batı Barbarları" ve "Doğu Barbarları" veya Tartar'lar diye adlandırdıkları bir ulus vardır. Bu ulusla ilgili kesin bilgiler M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren günümüze kadar ulaşmıştır. Batı ve Doğu barbarları adı

7 KOÇER, Hasan Ali Eğitim Tarihi (İlk çağ), Ank. 1971, s. 5. ud.

8 Bu konuda bk. WILHELM, R., Histoire de la civilisation Chinoise, Paris, 1931; ve HERBELOT, a.g.e.

ile tarih kaynaklarına adı geçen bu ulusun Hunlar olduğu ve Çin uygarlığına büyük katkıları bulunduğunu gösteren kanıtlar vardır. Gerçekten Çin tarihinde gerek yönetim, gerek uygarlık ve kültür alanında parlak bir dönem oluşturan Çu sülalesinin (M.Ö. 1150-259) "Batı Barbarları tarafından kurulduğu Çin filozofu MENG-tse'ye dayanılarak ileri sürülmektedir⁹.

İlk çağlarda Asya'nın Hazar Denizinden Koreye, Himalayalardan Kuzey Sibirya buzullarına kadar yayılan ve çeşitli soydaki halkları yönetimlerinde bulduran Devlet gücüne sahip bir ulusu, *TARTAR* adı ile tarihçilerin eserlerinden görmekteyiz XVIII. yüzyıl, batı tarihçileri genel anlamı ile Türk gruplarını bu ad altında incelemektedirler¹⁰.

Öyle anlaşılıyor ki, Türklerin tarih sahnesine yurt olan coğrafi bölgenin merkezi Orta Asya olmakla beraber, Türk uygarlık ve kültür izlerini Asya'nın daha geniş hudutlarına kadar götürmek mümkündür.

"Türk" Sözcüğünün Kaynağı.

"Türk" ulusuna ad olan sözcük, önceleri siyasal bir deyim, daha sonra ise belli bir soyu nitelendirdiği için etnik bir sözcük olarak ortaya çıkar.

Türklerin tarihini Nuh Peygamberin Tufanı dönemine kadar götürülenler vardır¹¹. "Türk" sözcüğü yokken yine Türk ulusu vardı; tarihçiler, genellikle, "Türk" adını M.S. VI. yüzyıla (556) kadar götürürler¹².

M.Ö. XVIII. yüzyıla kadar çıkan Çin kaynaklarının, yukarı Asya'nın kuzeyinde Ti veya Tik adı ile andıkları bir kavim vardır. Ti veya Tik olarak adı eski tarihi kayıtlara geçen bu kavim bir Türk ulusudur, diğer bir deyimle Türk uluslarından biridir. Daha sonraları, bu sözcüğe kuzeyi belirten *Po* sözcüğü eklendi; *Po Ti*, kuzeyde yaşayan türklar anla-

9 Bu konuda bk. WILHELM, age, ve RASONU, Tarihte Türklük, Ank. 1972.

10 HERBELOT, *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel*, Paris, 1783, s. 1-20 vd.

11 Bu konuda bak. Müslüman tarihçisi Şerefeddin ve Avrupa tarihçisi Degugnes'in eserleri

12 Chavannes- Documents, s. 61, 61, 108, 125, 187.

-Klaproth, *Tableaux Historiques*, 1, 7, 25.

-De Groot, *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit*, Berlin, 922, s. 9 vd.

-Degugnes, *Histoire des Huns*, Paris, 1756, s. XXI.

-Eberhard, *Eski Çin kültürü ve Türklar*, D.T.C.F.D. I, 4, s. 19 Aynı yazar, Çin devrinde (265-419) Hing-nu'lar hakkında monografya, *Tarih Araştırmaları*, İst. 1932, s. 231, 233 vd., Aynı yazar, Lin-Yuan ve Lin Ts'ung'un biografisi, Ankara, 1942, s. 27, 52.

-Kurat, Akdes Nimet, *Gök Türk Kağanlığı*, D.T.C.F.D., X, 1-2, 1958, s. 263, 265.

-Hirt, *Über Volga Hunnen...* Bayr Akademi, 1899, s. 245.

mında kullanıldı. Fakat Po Ti sözcüğünün kapsamına Sian Pi ve Tunguz'lar da girer.

Ti sözcüğü aynı zamanda geyik anlamına gelir. Türklerin geyiklerden yararlandıkları ve geyiğin, ilk Türkleri besleyen bir ana imajı ile Türk efsanelerine girdiği tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır.

İran kaynaklarından, "Turan" sanskritçe diline çevrilmiş *Avesta*'larda, "Tura" ve *t*"Turuşkah" adları ile bir kavimden söz edilmiştir. Fakat bütün bu sözcüklerin "Türk" sözcüğünün ilkel şekli olduğu ileri sürülebilirse de, bunu bilimsel olarak saptamak şimdiye kadar mümkün olamamıştır.

Çin'in kuzeyinde bir Hun (Hiong-nu) devleti bulunduğu ve Çin kültürünün oluşmasında Hunların büyük katkıları olduğu bilinmektedir. Bu Hunlarla ilgili Çin kaynaklarında¹³ T'uko veya Tuku adıyla oymaklardan söz edilmektedir.

Hunların soy köütüğünde Tu-ku diye bir kız adına rastlanmıştır. (M.S. VI. yüzyıl) Tu-ku, oymak adı M.S. III. yüzyıldan itibaren Çin kaynaklarında görünmeğe başlıyor.

Çin kaynakları, Gök veya Kök türklerini Hiong-nu'ların devamı kabul ederler, böyle olunca Hunların "Türk" sözcüğüne benzer biçimde kullandıkları sözcükler, "Türk" deyiminin menşei olabilir.

Bizans ordusunda çalışan bir Hun savaşçının adının "Türk-hun" veya "Türkün" olduğunu Batılı tarihçiler kaydetmektedirler¹⁴.

Bazı sinologlar "Türk" deyimini Moğolca çoğul karşılığı olan "Tür-küt" şekli ile açıklamaya çalışmışlardır.

Avesta'nın bir bölümü olan *Yast*¹⁵ ta kavimlerin adından bahsederken, *Xuon Turk* adını da zikrediyor. Bu adın Hindistana geçen Hunlar için kullanılmış olduğu, büyük bir olasılıktır. Ünlü tarihçi Herodot'un eserindeki (IV, 22) *Yurkoe* ve M.S. I. yüzyılda kaleme alınan Ponponiüs

¹³ Fransız sinologu Chavannes (Documents, s. 134) bu bilgileri aşağıdaki Çin kaynaklarından bize aktarmaktadır:

(T'ang-şu), (Soei-şu, Bölüm LXXXIII, s. 4 r), (Se-ma Ts'ien, Bölüm CXXIII, s. 2 v), (Se-ma Çeng, Se-ma Ts'ien, Bölüm CX, s. 9 v) (Yen se-ku, Ts'ien Han-şu, Bölüm LV, s. 4 r); Ayrıca bk. Marquart, Die Chronologie der alttürk Inscriptions, s. 62 vd.

¹⁴ Bk. yukarıda Hirth, a.g.e., s. 245.

¹⁵ Darmasteter, Le Zend-Avesta (3 cilt), Paris, 1892-93. ve *Avesta*'nın diğer bir Fransızca çevirisi Henning, M., *Avesta, Parsi*, 1952; ayrıca bk. Journal Asiatique, tome, 3 ve tome 4, 1864 (Chavannes'in bu konudaki makalesi)

Mella yapıtında sözü edilen *Türkaï* sözcüklerini “Türk” deyiminin karşılığı şeklinde anlamak mümkündür.

“Türk” deyiminin bütün açıklığı ile görünmeğe başlaması, Çin kaynaklarının geniş yer verdikleri Tu–kiüe imparatorluğu ile birlikte olmuştur.

Tu–kiüe devleti VI. yüzyılda genişlemeğe başlıyor ve kısa bir sürede sınırları kuzey Çinden İran ve Bizans sınırlarına kadar dayanıyor. Ancak bu deyim henüz etnik anlamda bütün Türkleri belirlemediği görüşünde olanlar vardır¹⁶ Çünkü bu dönemde her Türk uruğun, kendi oymak adı ile anıldığı görülür. “Türk” deyiminin bütün Türk toplum gruplarını kapsamasına islamiyetle birlikte tanık olmaktadır. Arap kaynakları, “Türk” sözcüğünün çoğulu olan “Atrâk” deyimini ile bütün Türk toplumunu ifade ederler. Araplar, Orta Asya Türkleri ile temasa geçip, islamiyeti buralarda yaymaya başladıkları zaman, oymak adlarına bakmaksızın, Türkçe ve değişik Türk lehçeleri ile konuşan topluluğun tümüne Türk (Atrâk) diye hitap etmişlerdir.

Fakat, esas “Türk” deyimini Türk ulusunu belirleyen anlamda, Türklerin kendi taraflarından yapılmış ORHON abidelerinde görmekteyiz¹⁷. Bu abidelerin sahibi olan toplum, kendisini ilk olarak “Türk” adı ile yad etmiştir. Bizanslılar, bunlardan *Türkoï* diye bahsetmişlerdir¹⁸.

Çin vaka yazarı ve Budist Rahip Hiuen–tsang , M.S. 629 yılında, Türkeline yaptığı seyahatta, Tong şe–hu adında bir hükümdar’ın huzuruna çıktığını ve onun yaşam tarzı, giyinişi vs. den bahsederek, bunun Tu–kiüe’lerin kağanı olduğunu yazmaktadır¹⁹.

Bilindiği gibi, Çinliler “r” harfini telaffüz etmediklerinden Türkiü olması gereken sözcüğü yukarıdaki biçimde kayıtlarına geçirmiş olabilirler.

“Türk” sözcüğü Orhon yazıtının kuzey cephesinde şu şekilde geçmektedir: “Türk budun adak kamıştı”=“Türk kavminin ayağı burkuldu” yanı, metaneti kalmadı, (I kuzey 7) türk kara kamış budun ança imiş=türk halkı böyle demiş: ülkeli bir budun (kavm) idim” (I Doğu 9). Başka bir yerde, Türklerin kişiliklerini yitirerek Çin yönetimi-

16 Barthold, Orta Asya Türk Tarihi hakkında dersler, Ankara, 1975, s. 5.

17 Raşid ed-Din, Cami el-Tevarih, yayımlayan Ahmed Ateş, An. T.T.K. 1960.

18 Orhon abideleri için bk.: Thomson, Dechiffrement des Inscriptions de l’Orkhon, Copenhague, 1894. ve Hüseyin Namık Orkun, Rski Türk Yazıtları, İstanbul 1938–39–41.

19 Chavannes, a.g.e., s. 194, ayrıca bk. Julien Stanislas, Vie de Hiuen–tsang, s. 14, 55, 286.

nin altına girdiğini acıklı bir dil ile ifade ederek: Türk beğler Türk atını tab= Türk beyleri Türk adını atmışlar” (I Doğu 7) gibi daha bir çok yerlerde “Türk” sözcüğü kullanılmaktadır.

“TÜRK” Sözcüğünün Anlamı

“Türk” sözcüğünün anlamına gelince, bu konu üzerinde bir çok yargılar ileri sürülmüştür. Çin kaynaklarından *Şuy-su* adlı eserde, şu açıklamayı görüyoruz: “Türklerin (Tü-kü-e) eteğinde kamp kurdukları dağın bir miğfer şeklinde olması nedeniyle, bu kavmin dilinde “*Miğfer’e Tükü-e* diye adladılar” Türk adını miğferle açıklamak isteyenler, farsçada miğfer anlamına gelen *terg* sözcüğünden hareket etmişlerdir²⁰.

Miğfer’le *Türk* adını izah etmek isteyen bir kısım bilim adamları ise, miğfer’in Moğolca karşılığı olan *tuğulga* sözcüğünden hareket etmişlerdir. Arapçada, bırakmak anlamına gelen *terk* ile Türk sözcüğü arasında ilişki kuranlar olmuştur²¹. Gerdizi, Türkistan’ın verimli ülkelerden uzak kalmış olması nedeniyle Türklere böyle bir ad verildiğini ileri sürer.

Deguignes’e göre²² Yafes’in sekiz oğlundan birinin adı Türk idi. Hammer tarihinde²³ “seccerenin ilki olan Türk... her halde Heredot’un eserindeki *Targitaos* ve mukaddes kitaptaki *Taghrama* dır” deniliyor.

Vambery’ye göre²⁴ *Türk, Töre, törü, türemek* sözcüklerinden çıkmış ve “yaradılmış olmak” mahluk veya “adam” anlamına gelen bir sözcükle ilgilidir. Fuat Köprülü de bu görüşe katılıyor²⁵. Bu konu üzerinde ileri sürülen görüşler ve oluşturulan eserler epey kabarıktır. Biz burada, verdiğimiz bibliyografi ile yetineceğiz.

20 Barthold, Orta Asya Türk Tarihi hakkında dersler İst. s. 2 7vd. ve bk. Rasony, age., s. 96-97.

21 Ibn al-Fakih ad-Hamandanı, Bibliotheca Geographorum Arabicorum ed. M.J. de Goeje s. 229.

Ayrıca bak.: Gerdizi Zayn al-Ahbâr-Barthold yayını, 1895, s. 90.

22 Deguignes, Histoire Générale II, 5.

23 Hammer Tarihi, 1-2.

24 Vambery, H., Die Primitive Cultur des turcotatarischen Volkes, 1885.

25 Fuat Köprülü, Türkiye Tarihi I, s. 25.

- Hüseyin Namık Orkun, Türk sözlüğünün aslı, İstanbul, 1940.

- Nemeth, Magyar Nylev Dergisi (Macaristan) 1927. Rasony, L. Dünya Tarihinde Türklük Ankara, 1942, s. 197.

- J.A. 1864 t. 3, s. 326-327.

- İslam Ansiklopedisi (Türk maddesi)

İlk Çağlarda Türk Kültür Hareketleri

Mançurya bölgesinin Khingan dağlarından karpatlara kadar bozkırlar vardır, kuzey yöreleri ise ormanlarla kaplıdır. Daha güneyde Hazar Denizi, Aral ve Balkaş Gölleri bulunur. Bu suların kuzeyinden uzanarak Altay Dağları eteklerine kadar devam eden topraklar verimlidir.

Etnolog Menghin, insanlığın yatarattığı üç büyük küldütürden biri, göçebe (nomad) kültürüdür diyor. Ona göre Ural-Altay dil ailesine mensup olan toplulukların kültürü olan, "Kemikten işlenmiş âletler, ve yer değiştiren balıkçı-avcı hayat tarzı (Miolitische Knochenkultur) denir.

Önce köpek ve ren geyiği ehlileştirilmiş ve hayvan beslenilmiştir. Samoyed'ler Lapon'lar bu kültürün çevresinde yaşadılar. Fin - uygurların ataları aşağı yukarı 5-6000 yıl önce bu kültür düzeyinde idiler. Tek tanrıya inanan göçebe kültürü totemizm ve Şamanizm'den gelen kültür, at besliyen, çoban, savaşçı, bozkır kültürü Türklerin oluşturduğu kültürlerdir. Menghin "Ural-Altay toplumlarının dünya tarihinde iki önemli yeri: İktisadî alanda hayvan yetiştirme ve geliştirme 2. Sosyal sahada üstün devlet kurma yeteneği hatıra gelir diyor.

Göçebe topluluklarının yapıcı ve yıkıcı yönleri vardır.

Hayvan yetiştiriciler büyük devlet kurmaya doğru bir eğitim süreci geçirmiş olurlar. Sürülerin idâresi, geniş topraklarda dolaşma, mer'a ve mülk hukuku açısından çatışmalar, oymak örgütleri, vs. görüş ufkuunun genişlemesi, cesaret, oymağa bağlılık bilinci, hükümetme arzusu örgütlenme yeteneği, kısaca bütün yetenekler gelişir. Bu yetenek ve meke ile yetişen topluluklar değişik coğrafi koşullara rahatlıkla uyum sağlayabilirler. Yerleşmiş toplulukları yendikten sonra sürülerini de kendilerini de barındırma olanağı bulurlar. Bazan yıkıcı olurlar (Moğollar gibi).

Dil bilimi kurallarından hareket ederek, Türk ana yurdunda gelişen kültürün hangi yolları izlediğini ve nerelerde konakladığını saptamak, bugün için olanaklıdır²⁶.

Batı Sibirya'da yapılan kazılardan Batı Hunlarına ait mezarlarda bulunan eşyalar bunların uygar bir düzeye ulaştıklarını göstermektedir. Ayaklı büyük kazanların ve süs için altından yapılmış bu kazanların küçüklerinin örnekleri Batı Sibirya ile Macaristan şeridi üzerinde de bulunmuştur. Bu örnekler çoğaldıkça uygarlık ve kültürlerin tarihi akış-

²⁶ Klaproth, Thomsen, Radloff, Menghin, Kopers, Vambery, Ramsted, Pelliot, Parker gibi bilginler bu konuda önemli araştırmalar gerçekleştiren kişilerdir.

ları içerisinde , zaman zaman görülen kopmalar tamamlanacak ve tarih süreci içerisindeki Türk-kültür bütünlüğü sağlanmış olacaktır.

Uygurlarda Eğitim

Uygurlar hakkında, en eski bilgileri elde etmek için, Uygurlarla aynı dönemde yaşayan Çin hanedanlıkları hakkında, Çin Vaka-yazarlarının bıraktıkları kayıtlara başvurmak gerekir.

Uygur Türk topluluğunun tarihte almış oldukları adlar ve bunların dayandığı kaynaklar yukarıda belirtilmişti.

Bazı Çin hanedanlık sülâlelerinin Türkler tarafından kurulduğunu biliyoruz²⁷; bunlardan biri Wei sülâlesidir. M. S. 386-534 tarihleri arasında Çin yönetimini elinde tutan Wei'ler *Topa* ailesi tarafından kurulmuştur²⁸ *Topa*'lar ise Türktür. Uygur dilinde "to" toprak "Pa" hükümdar demektir. *Topa* toprağa hakim olan, hükmeden, kısaca kral demektir. *Topalar* ise *Tonguz* sülâlesine mensupturlar, bir yüzyıla yakın zaman içinde, Şan-si'nin doğusunda, Sang-kan ırmağı kenarında kurulmuş olan *Tai* kenti dolaylarında yaşadılar. 494 yılında hükümet başkentini *Lo-yang* (*Honan-fu*)ya naklettiler. Burada Çin uygarlığını kurdular ve aile adları ilkel anlamına gelen, "Yüen" oldu. *Topa* toprakla ilgili bulunduğu, toprak ise ilkel bir unsur olması nedeniyle kendilerini böyle adlandırmaktadırlar²⁹

Uygurlar, Hun (*Hiong-nou*) soyundan gelmektedirler³⁰. Dokuz uygur ve on uygur olmak üzere dokuzlu ve onlu oymaklar halinde yaşadıkları yukarıda belirtilmişti. Dokuz oymağa³¹ sonradan *Karluk* (*Ko-lo-lu*) ve *Basmal* oymakları da katılınca onbir oymak *Ötüken* dağlarında güçlü bir birlik oluşturdular. Sonradan *Tu-kiü* (*Kök Türk*) devletinin yerine geçip *Belasagun* (*Tokmak*) da *Satuk Buğra Han*'ın *karahanlılar* devletini kuracak olan oymak topluluğunu oluşturdular³².

Wei kaynaklarında, Uygurlar, *Çele* (*Tölös*) oymakları diye adlandırılıyor. *Kök Türk*lere komşu olduklarından, aralarında savaş eksik

27 Chavannes, Documents, s. 87.

28 Chavannes, age, s. 222,

29 Journal Asiatique, jan-Fevr., 1900.

30 Çin kaynaklarından *Tang-şu* (Chavannes'in Fransızcaya çevirisinden, Documents, 86-92) Şu Dokuz oymağı vermektedir. 1. Yo-Lo-ko, 2. Hu-tu-ku, 3. Tu-lo-u, 4. Me-kos-ki, 5. A-u-tso, 6. Ko-sa, 7. Hu-ven-su, 8. Yo-u-ku, 9. Ki-ye-u

32 J.A. Jan-Fevü, 1900: (bk. Grenard, *Satuk Buğra Han* efsanesi) ayrıca bk. Thomsen Inscriptions, s. 98.

olmazdı. M.S. 600 yıllarında Kök Türkler, Orta Asyada güçlü bir devlet kurunca Uygurlar onların yönetimine girdi.

Uygurların 100.000 nüfusu vardı, bu nüfusun yarısı seçkin askerdi, su ve otlak aramak için sık, sık yer değiştiriyorlardı. Gennellikle göçler yılda iki defa yapılırdı, diğer Türk toplumları gibi kışlak ve yaylak olmak üzere iki şehir kurulurdu, biri kış mevsimini, diğeri yaz mevsimini geçirmek içindi.

Türk toplumlarının yaylak ve kışlaklar arasındaki yaşam farklarına göre eğitim anlayışlarının biçimlendiğini görüyoruz. Hayvanlılık, bunlardan alınan ürünün değerlendirilmesi, savaş veya taşımacılık için kullanılan atlarla ilgili bilgi ve deneyimlerin çocuklara aktarılması gibi yaşamla doğrudan doğruya ilişkin beceriler veya çadır yapımı ve benzeri işler çıraklık yoluyla gerçekleştirildi. Bu bakımdan Uygurların eğitimiyle Hun'ların eğitimi arasında büyük benzerlikler vardır. Ancak, Uygurların en belirgin ve üstün yönleri bir yazıya sahip olmalarıdır. Bu olanak, onların yaşam düzeyini yükseltmiştir. Nitekim, Çinlilerin Kao-çang adını verdikleri Uygur Türklerin Turfan kralığı döneminde sanayi bitkilerinin dahi yetiştirildiği ve halkın refah içerisinde yaşadıkları görülmektedir. Uygurlar gibi Hunlar da, çocukların yetişmesine çok özen gösteriyorlardı. Çocukların doğumları, çocuklara ad verme günleri özel törenlerle kutlanırdı³³. Hun gençlerinin kendilerine üstün güvenlerini, küçük yaşta çocuklara ayrılan törenler, kutlamalar, yaş günleri, ad koyma bayramları gibi aile ve toplum içindeki faaliyetlerle açıklamak mümkündür.

Çocukların eğitim biçimi, ulus'un genel yararı eğilimin de ele alınırdı. Ülkenin ekonomik, toplumsal ve siyasal durumu eğitim tarzına yön verirdi. Av ve savaş oyunları, çok küçük yaşlardan itibaren çocuğu meşgul etmeğe başlardı. Küçük çocuklar koyunlara biner onları koşturur ve at gözü ile onlara bakardı. Ellerindeki küçük yaylarla kuşların farelerin üzerine nişan alırlardı. Biraz daha büyüyünce tavşan, tilki ve daha büyük hayvanların avına çıkarlardı, artık ata biner çeşitli at yarışlarına ve oyunlarına katılırlardı.

Çocukların ata binmeğe başlamaları da törenlerle kutlanır ve çocuklara bu törenlerde at teslim edilirdi bu vesile ile yarışlar düzenlenir ve şöenler yapılırdı. 80 cm. yüksekliğindeki ayaklı kazanlarda pişirilen yemekler davetlilere ikram edilirdi:

33 Julien Stamslas, Documents, s. 75.

Uygurlarda Yönetim.

Diğer Türk oymaklarında olduğu gibi devletin başında kagan bulunurdu. Kagan, oymak içerisinde en akıllı ve bilge olan kişidir. Kagan, erdemlidir, âdildir. Kagan olmak için, ilke olarak yönetici aileden en akıllı, bilge ve erdemli olan kişi kagan seçilir, bu kişi eski kagan'ın oğlu olabileceği, gibi kardeşi, amcası, dayısı, hatta bazı durumlarda annesi, karısı veya kızı da kagan olabilirdi.

Örneğin Tegin Segin ölünce onun yerine oğlu Pusa geçti. "Oymağın adamları Pusa'nın bilge olduğuna hükmettiler ve iktidarı ona verdiler (M.S. 611)³⁴. Pusa³⁵, bilgili, yetenekli bir devlet adamı idi. Askerlerinin eğitim ve öğretimine büyük önem veriyordu." durmaksızın savaş oyunları, ok atma, ata binme ve avcılık gibi askeri eğitimle meşgul oluyordu. Devletin iç yönetiminde ve yargı organlarının işlemesinde annesi U-Ja-Hoen katunu kendisine adalet müşaviri seçmişti. Annesi, şikâyetleri dinliyor ve adaleti uyguluyordu³⁶.

Uygurların hükümdarı Tunitu zamanında (646) devlet her yönden parlak dönemini yaşıyordu. Tunitu, Çinlilerle eşit koşullar altında ticarî antlaşma yaptılar ve karşılıklı elçi alış verişinde bulunmak üzere karar aldılar. Uygur-Çin sınırında gümrük kapıları açıldı, bu kapıların sayısı 68 idi. Bu kapılara atlar, gıda maddeleri getirildi. Satılan eşya üzerinden gümrük alınması bir düzene bağlandı. Gümrük hakkı özellikle Samur körkü üzerinden alınıyordu.

Tunitu, ülkenin askeri ve sivil örgütüne önem verdi. Tu-kiu (Kök Türklü) örnek alınarak, yönetime düzen verildi. Bu nedenle başkomutanlıklar oluşturuldu; bunlar bir çeşit bakanlıklardı. Altı bakan dış ilişkilerle ilgileniyor, üç bakan da iç ilişkileri düzenliyordu. Taşra valileri taşra sorunları ile meşgul olan bakan'ın unvanını Çin kaynakları, tu-tu; savunma işlerinden sorumlu olan bakan'inkini "Çiam-kiün", süvari birliklerini yöneten başkomutanın unvanını ise "Se-ma" olarak kaydetmektedirler³⁷

³⁴ Chavannes, Doc., s. 89; Herbelot, age., s. 156.

³⁵ Pusa'ya sekifa unvanı verildi. Unvanlar genellikle, kamu yararına yapılan iş ve girişimleri ifade ederdi, örneğin "kalkınmayı seven general" gibi, bk. Chavannes, Doc. s. 91 *Sekin* unvanı daha sonraki türklere kullanılan "atabeg" gibi kullanılıyordu. Ayrılmış oymakların başkanna *Şad*, kaga'nın küçük kardeşleri ile oğullarına *Tegin* deniliyor. Diğer bazı unvanlar; *Yabgu*, *Kül-çur*, *a-po*, *selifa*, *tudun*, *Yen-hng-ta*, *hi-li-fa*, ve *Tarkan*, bk. Chavannes, Doc. s. 104/3.

³⁶ Chavannes, s. 90.

³⁷ Herbelot, adı geçen eser (age), s. 160

Tumitu, bütün devlet kademelerinde hierarşik yonteme dayanan örgütler oluşturdu. Ülkenin tümü, iki büyük yönetsel bölüme ayrıldı, her birinin başında bulunan kagan'a "Şad" deniliyordu; bunlar sağ ve sol şadlardı. Şol Şad, Doğu tarafında, sağ Şad ise Batı tarafında bulunuyordu. Şadlar, oymakların yönetimini aralarında paylaşıyorlardı. Ülkede âdil ve güçlü bir hükümet yönetimi gerçekleştirildi. Çinliler, Uygur hükümdarına (Yabgu) "Adalete saygılı kagan" unvanını vermişlerdi. Kagan ise, "Kutlu bilge Kul-Kagan" unvanı ile kendisini takdim ediyordu³⁸.

Türklerde Vatan ve Özgürlük Kavramı

Mehmet Akif Ersoy'un "hür yaşadım, hür yaşarım" ifadesi, Tevfik Fikret'in "kimseden ümid-i feyz etmem, dilenmem per-ü bal, kendi cevim kendi eflâkimde kendim tairim" diyen mısralarının dayandığı anlayışın tarihsel temelini Orta Asya türklerine kadar götürebiliriz. Aşağıdaki dizeler bunun en belirgin örnekleridir. 6'ıncı yüzyılâ ait olan bu şiirin yazılış nedeni, Çinlilere karşı yapılan bir savaştan sonra gelen yenilginin ve büyük bir olasılıkla özgürlüğü yitirmenin verdiği üzüntüdür. Demek oluyor ki bu şiir özgürlüğe bir ağıttır.

Yen-Şıh-Şan'ı kaybettik,
 "Kadınlarımızın güzelliği artık kalmadı
 Ş'ilien dağlarını bıraktık,
 Hayvanlarımız artık bakılmıyacak"

Vatan hasretini anlatan başka bir şiir
 (M.S. 502-556)

Ata binyorum kamçı kullanmıyorum,
 Dönüp bir söğüt dah koparıyorum.
 Ayaklarımı sarkıtıp oturuyorum, uzun fülütümü çalmıyorum;
 Seyahat edenler kederden ölüyorlar.

İçimde bir acı duyuyorum neşelenmiyorum,
 Atınızın kamçısı olmak istiyorum.
 Gelip kolunuza girmek istiyorum,

Ayaklarımı uzatıp dizinizin dibinde oturmak istiyorum.
 Meradaki atlar serbest bırakılmış,
 Atların iplerini bağlamayı unuttum.

³⁸ Chavannes, Doc. s. 94.

Eğeri omuzumda taşıyor, atımı takip ediyorum,
Bu atlara nasıl binmeli.

Uzaklarda Meng-Şin'deki sarı nehri görüyorum,
Söğütler kederden sallanıyolar
Ben esir bir ailenin çocuğuyum,
Hanların (Çinlilerin) türküsünü anlamıyorum.

Kuvvetli bir delikanlının sürathı koşan atlara ihtiyacı var,
Sürathı koşan atların bir delikanlıya ihtiyaçları var,
Sararmış kırların altına giriyorum (ölüyorum)

Bu şiirler eski Türklerde vatan ve özgürlük kavramının geliştiğini göstermesi bakımından anlamlıdır. Aynı düşünce tarzını Orhon Yazıtlarında da görmekteyiz.

Coğrafya Etmeni

Eğitim olaylarına, tarih süreci içinde bakıldığı zaman, coğrafi güçlerin etkisi, uygarlık ve kültür kaynaşmalarının alanları ve yolları, bölgesel ve yerel koşullar göz önünde bulundurulmadan sağlıklı sonuçlara ulaşmak güçleşir.

Büyük Asya kıtasını coğrafi bölgelere ayırdığımız zaman, bir bakıma bu büyük kıta üzerinde yaşayan canlı varlıkları, bunların türlerini, özellikle insan gruplarını, yayılmış oldukları uygarlık birliklerinin sınırlarını içerisinde göstermiş oluruz.

Coğrafi etkenlerle , yaşam tarzı arasındaki bağlantı, diğer bir deyimle insanın çevre ile uyum sağlaması tartışmaya yer bırakmıyacak kadar açık olduğu gibi, coğrafi olaylar ve gerçeklerle, düşünce sistemlerinin oluşması arasında belirgin ilişkiler vardır.

Örneğin, aynı dinsel inanca tabii olan geniş toplumların ayrı, ayrı bölgelerde, mezhep farkları şeklinde, dinsel normları ve kuralları, değişik biçimlerde algılamalarının etmenlerinden biri de değişik coğrafi koşullar değildir mi acaba?

Şu veya bu bölgelerdeki insanların hristiyan veya müslüman olmalarının ötesinde, katolik, protestan, ortodoks, veya hanefi, şafii, maliki, hanbeli, şii vs. olmaları hangi etmenlerin sonucu olabilir? Felsefi yönden, siyasal ve ekonomik yönden de düşünüldüğünde, düşünsel biçimlerin oluşmasında birçok etkenlerle birlikte, coğrafi etkenlerin de göz önünde bulundurulması gerekecektir.

Somut örnekler gösteriyor ki, şu veya bu atlı göçebe – kabile, atalarının otlaklarını bırakarak ormanlık bölgelere girmiş, başlangıçta kendisine yabancı gördüğü ortam ve yeni hayat tarzına yavaş yavaş uyum sağlamış, sürüsünü otlaktan, otlığa dolaştıran eski göçebe, ormanda göl ve nehir kenarında yaşayan bahkçı-avcı olmuştur.

Kuzey bozkır göçebelerinden Hiong-nu (Hun)'ların doğan güneşi ve ayı eğilerek selamlamaları, Türk hakanlarının çadırlarının doğuya açılması, güneşin doğduğu yöne saygı gösterilmesi, ordu birliklerinin sol ve sağ yönlerine göre örgütlenmeleri, sol ve sağın da güneşin doğduğu ve battığı yöne göre saptanması kültürle coğrafya koşulları arasındaki bütünleşmeyi gösterir.

Göçebe ve avcı halkların dini olarak düşünülen totemizm, bitki yetiştirenlerin tabii oldukları din olarak ileri sürülen şamanizm ve en nihayet Gök Tanrı'ya tapan göçebe halkların bir nevi monoteizmi olmak üzere üç dinsel kültüre sahip olan türklerin böyle üçlü bir değer dizisi üzerinde birleşmelerinin izahı, coğrafi ve kültür-çevre nazariyeleri doğrultusunda tartışmaya açıktır.

Türklerde çevre ile inançlar arasında içiçe ilişkiler vardır. Kaşgarlı Mahmud'un "tengri" sözcüğünün açıklamasına baktığımız zaman bunu açıkça görürüz.

"Tengri Allahu azze ve celle... kâfirler göge tengri derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünenher şeye tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler (secede ederler). Yine bunlar bilgin kimselere tengriken derler"³⁹.

Altaylı şamanistler güneşle and içerler. Altaylılara göre güneş ana, ay atadır. Yakut masallarından anlaşıldığına göre büyük kahramanlar güneş ve ayın himayesinde bulunurlar.

Doğa olaylarının insanın düşünsel ve sanatsal varlığına etkisini aşağıdaki şaman şiiri ile gösterebiliriz:

Küngürçiden ayrılğan,
Küygeçiden çeçilegen
Tindii bolup tizilgen
Yibek bolup çoylgen

39 Kaşgarlı Mahmud, Divan-ı Lûgat-Türk, 111, s. 376-378.

“Yıldırım Tanrısından ayrılmış; Şimşek Tanrısından sıçramış; inci olup dizilmiş; ipek gibi uzamış; urugların, kişilerin yaradılışında yardım etmiş, ocağımıza şekil vermiş olan Ak Yayık”⁴⁰.

Bir Çin kaynağına göre Mançuryada VI. yüzyılda yaşayan Moho ulusu Aktağ adındaki bir dağı tanrı bilir ve ona tapardı. Bu dağdaki kurt, ayı ve kaplan gibi vahşi hayvanlara dokunmazlardı⁴¹.

Coğrafi bölgelerin, özellikle “Dağ”ın kutsallaştırılması olayı bir çok toplumlarda görülür. Örneğin, müslümanlarda Ararat dağı, Yahudilerde Tur-i Sina, Eski Yunanlılarda Olimpos, Hintlilerde Himalaya, eski Türk-Moğollarda Bukhan-Khaldun gibi dağlara kutsallık atfedilmiştir.

Hunlar herhangi bir ülke ile bir antlaşma yaptıkları zaman Hundağında kurbanlar keserek antlaşmaya bağlı kalacaklarını törenlerle ifade ederlerdi.

Dağ denen tabiat yapısının Türkler üzerindeki etkisini gösteren diğer bir örneği şamanist abakan kamlarının dualarında görüyoruz.

“Kör tegir oynatkan, sın pastarı kayrakan tospay arada sın taskıl köger turgan, agar turgan kızıl sın, ak çalbar sın, kök çalbar sın kayrakan çulay pazında sın-taskıl! Koorazın sın oynatkan” “Gök tanrı ile oynatan ey dağ başları, merhametli han, Gök görünen, (kâh) ağarıp duran tospay arasındaki sıra dağlar! kıızıldağ, aka renkli çalan dağ! merhametli han. Çulay başında sıra dağlar! (beni) oynatan (âyin yaptırın) Boz dağ! -...”⁴².

Ayrıca Yer-su tanrılarında inancın mevcut olması, toprakla insan arasındaki bütünleşmenin, çevre-kültür ilişkilerinin uyumu doğrultusunda olan kanaati güçlendirecek izlenimini verir.

Hangi yönden bakarsak bakalım insan-toprak bağlantısını gözden kaçırmamız mümkün değildir.

“Düşündüklerimizin tümü ve bizim bütün düşünme tarzlarımızın menşei Asya’dır” diyen şarkiyatçı⁴³, kuşkusuz bir gerçeği dile getirmiştir. Asya ve onun çocukları, çok eski ve canlı bir tarihin mirasçılarıdır. Asya toprağını uygarlığın beşiği olarak alırsak Orta Asya bu beşiğin kucağında hayatı simgeler.

40 Abdulkadir İnan, Şemanizm, Ankara, T.T.K., 1972, s. 33-34.

41 Hyacinth (Biçürin), Sobranie..., Peters bourg, 1851, II, 5. 114.

42 A. İnan, age. s. 126.

43 Herbert-H. Cowen, Histoire de l’Asie, Paris, 1929, s. 3.

Orta Asya, dört taçlı çiçek gibidir. İç Asya veya daha yaygın olan bir deyimle Orta Asya dediğimiz, coğrafi, siyasî ve kültürel bir bütünlük arzeden geniş toprak parçası, ayrı, ayrı dört coğrafi bölge tarafından sınırlanmıştır. Orta Asya'yı kucaklayan çiçeğin çevresindeki taçlara benzettiğimiz bu dört coğrafi bölgeyi şu şekilde sıralayabiliriz: Kuzey Asya, bugünkü Sibiryayı içine alan bölgedir. Doğu Asya: Çinlilerin istila ettikleri topraklar dışında kalan, Çin, Japonya, Mancurya, Kore Kamçatka bölgeleridir. Güney Asya; Hindistan, Çin-Hindi, Malazya gibi bölgeleri içine alır. Ön Asya ise, Afganistan, İran, Suriye, Irak, yani Mezopotamya, Arabistan ve Anadolu'dan oluşur. Bu dört Asya parçasının kuşattığı çekirdek kısmı Orta Asyadır.

Orta Asya, dağlardan, düzlüklerden, geniş otlaklardan, çöllerden oluşan nehir ve göl kaynaklarına sahip, fakat denizlerden uzak, mevsimlere göre, çok sıcak veya çok soğuk, sürekli olarak sert bir iklimin etkisinde kalan bu topraklar, Türk toplumunun, büyük bir olasılıkla ilk anayurdu olmuştur. Tabiatın fazla cömert davranmadığı bu bölge, dünyanın coğrafi ve siyasî yapısı içerisinde, bir yandan Akdeniz ülkeleri, öte yandan Çin ve Hindistan ülkeleri arasında, hem onlarla bağlantılı, hem onlardan ayrı olması itibariyle, yüzyıllarca en eski uygarlık ve kültürün kaynağı olabilmıştır. Buralarda doğayı tanıyan ve doğanın koşullarına egemen olabilen insanlar, ancak yaşamaya hak kazanabilirler.

Büyük Kıta içerisindeki yerleşim durumu: Kuzey-batıda Ural Dağlarından başlayarak, kuzeyde çöllerle kesilen uçsuz, bucaksız steplerin bağlandığı Akmolinsk yaylasından ve Altayların dışından dolanarak, Baykal gölünü kuzeye doğru takibeder, Güney Sibiryanın kenar dağ zincirinden doğuya doğru, Kingan dağlarının batısından Bramaputra'ya kadar güney-doğuya iner. Burada, Himalaya sıra dağlarının kuzeyinden batıya doğru, "Dünyanın-Çatısı" diye adlandırılan ve insanların yerçekimi kanunu ile yeryüzüne buradan indikleri efsanesine konu olan Pamir yaylasına gelinir. Afgan-Türkistan denilen Kuzey Afganistanı da içine alarak Hindu-Kuştan, kuzey batıya doğru, itibari olarak çizilen bir çizgi ile Hazar Denizinin doğu-kıyısına bağlanır.

Orta Asya'yı bu şekilde sınırları ile belirledikten sonra, Türk ulusunun ilk yurdunu ve Türk kültürünün ilk çıkış kaynağını, kesin olarak saptamak bugün için kolay olmamakla beraber, olasılıkların en inandırıcı olanını belirlemeğe çalışmak gerekir. Türk düşünce, eğitim ve sanat olaylarını belirtirken, bunların geçtiği yerleri sınırlandırmak incelememize işlerlik kazandıracığı için bunlardan söz ettik. "Çünkü, ortam gelişmeğe olanak hazırlar" sözü her zaman olmasa bile çoğu-kez geçerlidir.

Gök Türk (Tu-kiü¹ Toplumunda Kadın

Eski Türk toplum hayatında, kadının önemli görevler ve sorumluluklar almış olması, ona, aynı çağın diğer bazı toplumlarının kadınlarından daha fazla şans vermiştir.

Göçebe hayatı ve geniş aile tipi oymakların bir araya gelmesinden oluşan Tu-kiü'ler toplumunda kadın sadece evin günlük işleri ile meşgûl olmaktan öteye, her şeyden önce ekonomiye katkıda bulunur.

Hayvancılık ve avcılıkla geçiminin önemli bir kısmını sağlayan Türk ailesinde, deri ve yapağı gibi ham maddeyi, çağın olanaklarına göre geliştirilmiş atölyelerde işliyerek kullanılır hale getiren kadındır.

Yılda iki kere yer değiştiren, kış mevsiminde, kışlaklar, yazın, sürülerinin beslenmesine daha elverişli olan yayla ve nehir boylarındaki yaylaklara taşınan Türkler, yılda iki defa evlerini yeniden düzenlemek zorunda idiler. Bu düzenlemede en etkin katkıda bulunan yine kadın idi.

Çocuk eğitiminde kadının özel bir yeri vardı. Çocuğun illk yaşlardaki eğitimi ile, anne ve onun akrabası, yani, çiuçunun dayısı, anne-annesi ve diğer yakınları meşgûl olurdu. Böylece, kadının aile içerisindeki etkisi çift taraflı desteklenmiş olurdu.

Türklerde kadının etkinlik alanı, ailenin dar çerçevesi içindeki işlerden ibaret değildi. Toplumun her kesiminde en önemli işleri ve mevkileri işgââl edebilirdi. Türk tarihinde devlet başkanı, ordu komutanı, yargıç gibi görevleri başarı ile yürütmüş Türk kadınları olduğunu görüyoruz. Ta eski Hunlardan başlayarak bunlara somut örnekler vermemiz mümkündür.

Hun Hükümdarı Mete ile Çinliler arasında bir savaş olmuştu. Bazı Çinli istihbaratçılar Hunların zayıf bir dönemde bulduklarını, onlara saldırıldığı takdirde galip geleceklerini söylemişlerdi. Fakat olay, Çinlilerin umdukları gibi sonuç vermedi. Çin saldırıları, Mete'nin ünlü savaş taktikleri ile, onların aleyhine çevrilmiş ve Çinliler dört taraftan sarılmışlardır. Çinliler savaşa son verdirmek için bir Çin filozofu aracılığı ile Mete'nin karısına müracaat etmiş ve bir barış imzalamak için onun desteğini istemişlerdir. Mete'nin karısı, barış antlaşmasını, ekonomik açıdan Hunların lehine görmüştü ve bu görüşlerini Mete'ye şu mütalâa ile sunarak onu barışa ikna etti: "Çinliler, şimdi zengindir, bize bol miktarda vergi veriyorlar, savaşla onları zayıflattığımız takdirde bu vergileri bize ödeyecek kadar kazançları olmayacaktır". Böylece Mete'nin

karısının girişimleri ile Çinliler üzerindeki muhasara kaldırıldı. Metenin karısı imparatoriçe, anlamına *Yençi* unvanı ile çağrılıyordu⁴⁴. Görülüyor ki, Yençi, Yabancı elçileri kabul ediyor ve uluslararası sorunlarda etkin olarak görüşlerini ortaya koymakla kalmıyor, aynı zamanda günün ekonomik olaylarından, devletin vergi ve haraç gibi gelirlerinin ince hesaplarından da haberdar olduğunu gösteriyor.

Kadın'ın Siyasal Hayatı

Eski Türklerde (Tu-kiü), hükümdarının karısı da siyasal etkinliklerde bulunurdu; hatta bir nevi, dış işleri bakanı gibi, yabancı ülkelerle siyasî ve ticarî ilişkiler kurduğu ve elçiler gönderdiği olurdu. Örneğin Borotala dolayları ile Issık-kul (göl)ü çevrelerinde yaşayan⁴⁵ ve Tu-kiü'lerin beş oymaklı⁴⁶ bir kolunu oluşturan Türgeş oymağının hükümdarı Su-Lu'nun karısı Khatun (Prenses) Kin-ho⁴⁷ bir ticaret müşavirinin yönetiminde, Çinlilerin egemenliğinde olan Ngan-si (Kutça) eyaletine (1000) bin deve gönderdi. Bunların bir kısmı satılacak, bir kısmı ile de belirli mallar takas edilecekti. Görevli müşavir, "prenses Kin-ho'nun verdiği talimâtı, Ngan-si valisi Tou-sien'e ilettili. Tou-Sien,-ben Çin İmparatorluğu valisi olduğum halde A-şe na⁴⁸ ailesinden bir kız nasıl bana emirler verir" diyerek çok öfkelenmişti⁴⁹...

Çin kaynaklarından *T'ang-şu*'nun naklettiği bu olay 730 yıllarından önce geçiyor.

Yargıç Kadın

Orta Asya Türk toplumlarında, kadının yargı görevini üstlendiğini Tu-kiü (Kök veya Gök Türk)⁵⁰ lerin yönetiminde bulunan Uygur Türklerinde görmekteyiz (M.S. 627)

44 Deguignes, age. s. 29 ve 34.

Not: Mete zamanında Hunların sınırı Kore'den Japon Denizine ve Kıpçak'ın doğu sınırından Volga, Sibiryann büyük bir bölümü ile Tobolsk sınırına kadar uzanıyordu ve yönetiminde 26 krallık vardı, bk. age. s. 34.

45 Chavannes, Documents s. 34/6.

46 İbid, s. 43/1.

47 Tu-kiü süll'esinden Şe-hoi-tao nun kızıdır. Kin-ho için Tokmak kentinde bir anıt yapılmıştı. M.S. 748 yılında bir Çin generali bu kenti ele geçirmiş ve Kin-ho anıtını yıkarak yerine Tan-Yu-Şe. adı ile anılan bir anıt dikmiştir. (Eak. Hirth, Nachworte, s. 8).

48 A-Şe-na: Turgeş hükümdar ailesi

49 Chavannes, Documents, s. 45.

50 Çin kaynaklarının ifadelerini kullanmak gerektiği zaman Kök (Gök) Türkleri, Çin-vakaa-yazarların kayıtlarındaki Tu-kiü deyimini kullanacağız.

Uygur hükümdarı Pusa (Pou-Sa) Tola Irmağı boylarında karar-gâhını kurmuştu; sürekli olarak, ülkenin dış ülkelerle olan ilişkileri ile meşgûl oluyor, Tu-kiü'lerle iyi geçinemiyordu. Bu nedenle Çinlilerin desteğini sağlamak için onlarla siyasal ilişkiler kurmaya çalışıyordu. Ülkenin iç işlerini annesine bırakmıştı. Annesi Ou-lo-hoen ise, bir yandan oymakların iç işlerini yürütüyor bir yandan da yargıç olarak anlaşmazlıkları çözüme bağlıyordu: "Ou-lo-hoen, dâvâları yargılıyor, yasaları çiğniyenleri şifdetli ve fakat adalete uygun tarzda cezalandırılıyordu. Oymaklar içerisinde iyi düzen sağlanmıştı"⁵¹.

Tu-kiü (Kök Türk)'ler ile Uygur (Hoei-no) ler yanı iki Türk ulusu arasında savaş çıktı. Kök Türklerin başında Holu Kagan ve Uygurların başında ise Po-juen Tarkan bulunuyordu. Uygurlar galib geldiler ve sınırları İran topraklarına kadar dayandı (M.S. 655).

Böylece imparatorluğu çok büyüdüğü bir sırada Po-iuen öldü. (661), Onun ölümünden sonra küçük kızkardeşi *Pi-zu-tu* Katun Devlet başkanı oldu⁵². *Pi-zu-tu* Katun'un yönetiminde dokuz Uygur oymağın-dan başka Basmal ve Karluk oymakları da vardı. Görülüyor ki Orta Asya Türklerinde kadınlar hükümdar olmaktadır.

Kadınlara unvan verilmesi

Türklerde, unvanları, genellikle ülke için yararlı işler yapanlara veya devletin üst kademelerinde görevi olanlara verilirdi. Şeref unvanları, aynı ulusun halkı tarafından belirli kişilere ve özellikle kaganlara veya prenslere verildiği gibi kadınlara da verilirdi. Şeref unvanlarının yabancı devletler tarafından, özellikle Çinliler tarafından Türk beylerine veya katunlarına verildiğini görüyoruz. Çinlilerin verdiği unvanlar genellikle "adaleti seven", "ülkesini kalkındıran" anlamlarına gelen unvanlardı⁵³. Şeref unvanları kağan'a tevcih edildiği zaman, çoğu kez katun'a da tevcih edilirdi. Bazan kağan ve katun aynı unvanı alırdı. Örneğin *Aşe-na* unvanı hem kağan'a hem de onun karısına verilmişti⁵⁴ "Katun" deyimini, bir unvandır. Bunun aslı "Kagatun"dur. Kagan'ın karısı, yani kraliçe demektir⁵⁵.

51 Chavannes, Documents, 90.

52 Chavannes, Documents, 93.

53 Chavannes, Documents, s. 22, 93.

54 Chavannes, Documents, s. 118.

55 Ibid, s. 58

Türk unvanlarından bazıları şunlardır Han (veya Kagan) en şerefli unvandı, ondan sonra sıra ile Şe-hu, Tele, Se-kısa, Tu-tun⁵⁶. Bu unvanlar genellikle, devlet yönetiminde etkin rol alan erkeklere verilen unvanlardı.

Türk kağanları ile evlenen yabancı kadınlara da unvanlar veriliyordu. Kaganlar genellikle Çin prensesleri ile evlenirlerdi. Bu tarz evlenmeler çoğu kez siyasal amaç taşırdı. Örneğin Çinde herhangi siyasî bir bunalım olunca Türkler evli buldukları prensesin hukukuna dayanarak Çin tahtına varis çıkarlardı. Çin kralı M.S. 597 yılında Türk kağanına bir prenses gönderdi ve Prensese Gan-i-kum-çu unvanını verdi⁵⁷.

Müzik dans ve bayram şenlikleri

“Çin İmparatoru Ceng-koan (627-649) Tu-kiü hükümdarı A-Şe-na, Mi-Şe’ye Tu-lu kagan⁵⁸ unvanını vermek için bir elçi gönderdi; elçi komutanlık simgesi olarak kagan’a bir davul (tambur) ve bir bayrak verdi”⁵⁹.

Genellikle, batı Tu-kiü’lerin egemenliği altında bulunan Karaşar (Yen-k’i) krallığında örf ve adetler, bayram ve eğlencelere önemli yer veriyordu. Halk, zevke ve eğlenceye, son derece düşkün idi; eğlence belirli ayların belirli günlerinde yapılır; aylar ay sistemine göre hesaplanıp bayram günleri saptanırdı. İkinci ayın, üçüncü gününde kurban kesmek için kıra çıkılır; dördüncü ayın on beşinci gününde, ağaçlık yerlerde gezinti yapılır; yedinci ayın, yedinci gününde soyu devam eden atalara kurban kesilirdi. Çünkü soyun devam etmesi, çok mutlu bir olay kabul edilir ve nesli tükenmiş atalara iyi gözle bakılmazdı. Onuncu ayın onbeşinci günü kral, ilk defa kentten çıkar ve geziye başlardı, ancak yıl sonunda gezisini bitirip başkente dönerdi.

Bayram günlerinde at yarışları, güreşler, ok atmalar, av yarışları, çalguların müziğinde oynanan oyunlar düzenlenirdi. Çocuklara ad verme ve evlenmeler eğlencelerle kutlanırdı.

Bu sıralarda, pazarlar kurulur, her oymak ve aile yetiştirdiği ürünleri, imal ettikleri araç ve gereçleri sergilerdi.

56 Herbelot, Bibliothèque Orientale, Paris, 1783, Cilt VI, s. 74.

57 age. s. 77.

58 Hi-li-pi Tu-lu kagan, Çin imparatorunun A-p-na- Mi-Şe’ye verdiği unvandır (M.S. 633).

59 Chavannes, Documents, s. 72, 96.

M.S. V. Yüzyıldan itibaren çok zengin ve canlı kazak müziği Türk-istanda moda oluyor. Bu müzik Tarrm'dan Kırım'a kadar süratle yayılıyor.

Bu müzikte Çin tekniği, Hint teorileri ve Türk harmonisi birbiriyle bütünleşmiştir.

Türk Kaganlarının saraylarında, Ermeni, Soğd, İran, Hint ve Çin müzisiyenleri ilgi ile karşılanıyorlardı.

Uluslararası düzeyde, sanatkâra verilen değer ananesi, Tu-kiü Türklerinden Karahanlılara, onlardan Timurlu ve Osmanlılara geçecektir.

“Altıncı ayın birinci günü yıldbaşı yapıyorlar. Yılbaşı gelince, kral ve halk, herkes yeni elbiseler giyiyor, saç ve sakallarını kesiyorlar;; başkent in doğusunda olan bir ormanın kenarında, yedi gün boyunca atlı olarak ok atıyorlar; son gün olunca, bir altın parayı (hedef olarak) bir kâğıt parçasının üzerine koyuyorlar, paraya isabet ettiren kimsenin bir gün için kral olma hakkı vardır⁶⁰...

Semarkand krallığının dokuz aileden oluşan eyaletleri vardır,⁶¹ bu eyaletlerin “İnsanları şarabı severler, yollar da şarkılar söyliyerek, dans ederek eğlenirler.”

Türklerde Saray Hayatı

Türk kaganlarının yaşayış tarzını, değişik, çok eski kaynaklardan öğreniyoruz.

567 tarihinde Tu-kiül'er kaganı İstemi (Dizabul)'un huzuruna kabul edilen Bizans elçisi Zemark, Ektağ'da gördüğü hükümdarın çadırını şu şekilde tanıtmaktadır: (İstemi Kagan) “Çadırında, iki tekerlekli altın'dan bir sandalyanın üzerine oturmuştu. Gereğinde bu altın sandalya atlarla çekilirdi.

Çadır, İpek kumaştan, dallı nakışlar ve en güzel sanat zevkinden gelen renklerle süslenmişti. Alt sütünden yapılmış bir içki sundular”⁶²

Bizans elçisi erteşi gün başka bir ikametgâhta kabûl ediliyor, “Heykeller, Kagan'ın üzerinde uzanmış olduğu altın bir yatak, altın'dan ya-

60 Chavannes, Documents s. 132-133.

61 Bu eyaletler: 1. Purara (Ngan), 2. Kabuzan (Ts'ao) 3. Taşkent (Şe), 4. Maymarg (Mi), 5. Kuşanica (Ho), 6. Kh|rizm (Ho-Siun), 7. Meu-ti (Fa-ti krallığı), 8. Keş (Şe) ve nihayet, 9. Samarkant (Sa-mo-kien) (bak Hiuen-tsang, Mémoire, I, s. 21 Morquart, Die Chronologie der alt-türk Inschr., s. 62 vd.

62 age. s. 235.

pılmış bidonlar, ilbrıklar vardı”, üçüncü ikametgâh’ta ise “altınla kaplı ağaç sütunlar, dört altın tavus kuşu üzerine oturtulmuş altın kaplama bir yatak, girişte arabalar dolusu gümüş tabaklar”.

Bütün bunları gören elçinin o zamana kadar içinde yaşamış olduğu önyargular birdenbire yıkılıyor ve şu itirafta bulunmak zorunluğunda kalıyor;

“Bizim sürekli olarak hakiki barbar demeğe alıştığımız bu Türkler, sanıldığı gibi hiç te kaba değillerdir; sanatları, istenildiği zaman birbirlerinden ayrılarak para haline getirilebilen, en kıymetli mücevherlerden yapılmış eşyalardır”⁶³.

Bizans elçisinin sözünü ettiği, kıymetli taşlardan ve metallere yapılmış bu sanat eserlerinin, paraya dönüşebilir niteliği, onların günümüze kadar ulaşmasını engellemiş olabilir. Ancak, güney Sibiryada yapılmış olan kazılardan elde edilmiş bazı örnekler Ermitage müzesinde muhafaza edilmektedir⁶⁴.

Türklerin Ölüm Karşısında Tutumları

Cenaze törenlerinde, yaptıkları bazı uygulamaların izlerini hâlâ Orta Asya Türlerinde görebiliriz.

Ölünün tabutu, altın, gümüş, ve daha bir çok kıymetli mücevherlerle süslenirdi. Bu gibi süslemeler ölünün malî durumuna göre bazan son derece şaşıklı olurdu.

Hunların yerleşim bölgeleri olan Sibiryanın sınırları boyunca yapılan kazılarda, küçük tepeliklerin altında erkek ve kadın iskeletlerine rastlanmıştır. Erkek mezarlarından çoğu kez at iskeletleri de çıkmaktadır. Ayrıca, çok sayıda, altın ve gümüşten yapılmış, küçük vazolar, heykelticiler, süslemeler bulunmuştur. Bulunan kadın iskeletlerinin parmaklarında ise altın yüzükler ve üzerlerinde kıymetli taşlardan yapılmış çeşitli zinet eşyası bulunmuştur. Bu mezarların eşyaları, buralarda eskiden yaşamış halkların uygarlık düzeylerini göstermesi bakımından önem taşır.

Ölünün mezara taşınmasına erkekler ve kadınlar katılırlardı. Sağlığında, kendisine gerekli olan ve kullandığı kıymetli eşyası ile birlikte

63 Chavannes, Documents, s. 237-238.

64 Adı geçen sanat eserleri için bk. Kondacof J Tolstoi ve Reinach, Antiquité de la Russie Méridionale, Paris, 1891, şekil 341-360 ve Reinach, La représentation du galop dans l’art ancien et moderne, Revue d’Archéologie XXXVII, 1901. s. 27-45.

gömülürdü. Mezardan at iskeletinin çıkması, bir Hunlu'nun en çok sevdiği atı ile birlikte gömüldüğünü göstermektedir⁶⁵.

Oda-mezar denilen ve ölünün çok sayıda eşyasını alabilecek mezar tipleri de vardır. 1927 yılında Rus bilgini Minajeva, ölü yakılan mezarlar ve bu mezarlarda bir çok sanat eserleri buldu.

Kıymetli zinet ve günlük kullanılan eşyalarının bulunduğu mezarlar, Volga, Kafkasya, Karadeniz çevresi ve Macaristan'da, belli coğrafi bölge ve belli çizgiler üzerinde dağılmışlardır. Bu çizgiler, Hun kavminin göç dalgalarının geçiş yerleridir. Bu yerlerde bulunan bazı eşyalar arasında çok sayıda, 160 cm. uzunluğunda yaylar, oklar vardı; yaylar, gayet ustalikle işlenmiş kemik ve boynuz kakmalarla süslüdür. Bahk pulu desenli altın kaplamalı kılıç kabzalar, 80 cm yükseklikte ve kurban töreninde kullanılan kazanlar bulunmuştur. Bu tarz kazanlar Hunlar'a özgüdür. Kazanların altında ayakları vardır. Kurban kazanlarının küçük örneğinden ibaret altın, küçük kaplara Sibiryada rastlanmaktadır.

Sonuç olarak Türklerin ilk anayurdunun Orta Asya olduğu ve Sibirya'nın güney kesimlerine düşen, Altay ve Kangay dağlarından, Selenga, Orhon nehir boyları ve Baykal gölünün güney kesimlerine kadar olan alanları içine aldığı kabul edilir.

Türklerin işgal ettiği bu dağlar, ormanlarla kaplı idi; nehir boyları ise yeşillik ve verimli topraklardı. İklim değişmesi nedediyle daha sonraları güneye doğru yer değiştiren Türkler step hayatına kendilerini alıştırdılar, kültürlerini değiştirip yeni uygarlıkların yaratıcıları oldular.

Türklerin ilk ataları Hun (Hiong-nu)lardır. Hunların tarihi M.Ö. çok eski devirlere kadar gider, fakat M.Ö. II. inci yüzyıldan itibaren Hunlar varlıklarını etkin bir şekilde sürdürdüler. Asya'nın en güçlü ve uygar toplumu olarak göçebe ve step kültürünü geliştirdiler.

Bütün kültürlerin ilk kaynağını oluşturan step kültürü, tabiatı ve çevreyi keşfetmekle başlar, Uygarlığın ilk temel taşları atılır. Uygarlığı kurmak, bir uygarlığı geliştirmekten daha zordur. "Atlı göçebe kavim" diye tanınan Türklerin atı keşfedip, onu evcilleştirmeleri, ne işe yaradığını saptamaları ve ilk ata binen kişiler olmaları önemli bir olaydır.

Asya Türk halkı taş, demir, balçık gibi üç ham maddeyi çok iyi kullanmışlardır; ilk mimari yapı olan çadırı geliştirmiş, ham maddesi deri, yün, pamuk, kumaş, ağaç elyafı, ince dallar, kireç gibi malzemeleri

65 Deguignes, Hist. Générale des Huns, Paris 1756, s. 26.

çok eski tarihlerden itibaren değerlendirip kentler kurmayı başaran kavim olmuşlardır.

Göçebe kültürünün tarihsel çığırını ve bu kültürün hangi toplumlardan hangilerine geçtiğini değişik verilerden hareket ederek saptamaya çalışan Türkologlar⁶⁶ Etnologlar⁶⁷ bu kültürün oluşması ve diğer kültürlerle olan ilişkileri yönünden önemli incelemeler gerçekleştirmişlerdir.

Türk dilinin bağı bulunduğU Ural-Altay dil grubu içerisinde ve daha uzak dil grupları ile mukayeceler yapıldığı zaman kültür izlerini yakalamak için yeni yeni veriler elde edilebilir. Örneğin, eski Çin kaynaklarında Hun çağına ait sözcükler bulunmuştur: kız, katun veya kagatun (hatun), bugü (sihir), tok (kalın, güçlü), tengri (gök) gibi. Türkçe olan ve özel isim olarak kullanılan en eski sözcüklerden biri "Abar"dır. Abar: "karşı koyan" anlamına gelen öztürkçe bir sözcüktür ve tarihleri M.Ö. 2600 yılına kadar varan Avar Türk grubunun eski adıdır. Bu sözcük Yunan efsanesine Abaris olarak geçmiştir: "Efsaneye göre, Abaris Apollo'nun rahibi idi. İsa'nın doğumundan önce VII. yüzyıl başlarında Altay dağlarının kuzeyine düşen bozkırlardan Apollo'nun kutsal kuşları, şarkı söyleyen kuğuların ülkesinden uçan bir oka binerek Yunanistan'a geldi. Şarkı söyleyen kuğular ve ok üstüne binerek uçmak deyimleri Türk şamanlığında geçer"⁶⁸. Umay tanrıçesinin bir kuş olup uçması, gölgesi kimin üzerine düşerse onun kral olması efsanesini biliyoruz. (bk. yk. Şamanizm). Abaris sözcüğünün sonundaki is eki yunancadan eklenmiştir. Abaris ile Abar'ların tarihte rol oynamaya başlamaları arasında bin yıllık bir zaman farkının bulunduğunu söyleyenler olabilir. Rasony'ye göre Türk oymak (kabile) adları arasında 1200 hatta 1500 yıldanberi yaşayan ve bugün de kullanılan Sabar , Töliş, Türgiş gibi sözcükler vardır.

İnsanlığın ilk kültür ve uygarlık temellerini, doğuda başlattıkları fakat bu akımın batıya doğru hız aldığını ortaya koymak, eski uygarlık ürünleri ortaya çıkarıldıkça kolaylaşacak ve bu temel uygarlığın ortaklarından birinin de Türkler olduğu gerçeği kanıtlanmış olacaktır.

Orta Asya tarım havzasının mağaralarında yapılan kazılarda Çin ve Hint uygarlığına ait eserlere rastlanmıştır. Fakat çöl kumlarının daha derin tabakaları altında Çin ve Hint uygarlığından da daha eski Türk uygarlık kalıntıları bulunmuştur. Bunlar duvar süslemeleri, resimler ve desenlerle süslenmiş çadır ve halılar'dan oluşan örneklerdir⁶⁹.

66 bk. Radloff, Stanislas Julien, J. Marquart Klaproth, Chavannes, Barthold.

67 Menghin, Wiesnar.

68 Rasony, age. S. 12-13.

69 Strzygowski, Jozef, Altay-Iran 1917 s. 159-160.

Budist Türklere ait, manastır olarak kullanılmış mağaralarda bulunan resimler, heykeller, yazılar Türklerin değişik düşünce sistemleri içerisinde, ayrı, ayrı fakat bir yerde birbirini izleyen ve tamamlayan sanat eserleri bıraktıklarını ortaya koymaktadır.

Türk giyimi, hayat tarzı, komşularının arzuladığı örnekler teşkil eder⁷⁰. Bu nedenle eski Çinde gerçekleştirilen reformlar, Hunların düzeye ulaşma amacını taşımıştır.

Türklerin Çin İmparatorluğu üzerindeki etkilerini, özellikle, M.S. 420 yıllarında, Çinlilerin ikiye bölünerek iki hanedan yönetimine girmesinden itibaren görüyoruz.

Sui sülâlesi iktidarına kadar (586) Kuzey Çinde Türk siyaseti ve kültürü egemen olmuştur. Bu sıralarda yazılmış Türk şiir ve şarkıları *Yüehfü*'lere⁷¹ geçmiştir. Bulunan bu şiirlere Çinlilerin, fülütün çaldığı gibi öttürme anlamına gelen Heng-ch'yi dediklerini göz önüne alırsak, bunların özel bir çalgı eşliğinde müzikle söylendiği ortaya çıkıyor.

Bir Türk bilim kişisine göre⁷², bunlar, iki grup şarki oluştururlar ve ayrı ayrı hanedan dönemlerine göre çeşitli kısımlara ayrılırlar. Her grupta kullanılan müzik âletleri bazan ortak, bazan başka başkadır. Genellikle kullanılan müzik âletleri: Davul, fülüt, kaval, boynuz, zil, tao-pipi'li, Pi-li, hu-şia (son üçü üflenerek çalmır) ve telli bir âlet olan pi-pa'dır. Bu âletlerin Türk müzik âletleri olduğu ve Çinlilerin eski Türklerden aldıkları kanaati yaygındır. Hâlâ bu âletlerin Türklülerde kullanıldığı görülmektedir.

Tabğaç (Çince T'o-pa)⁷³ lar. V. Yüzyılda Çin'in kuzeyini işgâl ettiler. 430 Yılında buraları tamamiyle yönetimlerine almışlardı. Bu tarihte Türk toplumu yeni bir sanat hareketine çağır açıyordu. Nasilki Avrupada, Merovingion'ler Roma ve Gothik sanatın yaratıcıları oldular. Orta Asyada da Türkler Kuzey Çin'e yerleşmekle Çin sanat hayatına yeni bir yön verdiler. Buraya yerleşen Türkler budist idi. Son derece dindar ol-

70 Bk. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Ank. 1942.

71 Yüeh-füh Shih-chi: Sung Sulalesi zamanlarında (960-1378) Kuo Mou-ch'ing tarafından yazılmış şiir kitabıdır.

72 Bu konuda bk. Muhâddere Üzerdim, Türklerin Şiirleri, D.T.C.F. D. XX-1, 1943, s. 89.

73 Tabğaç (T'o-pa) "Toprağın beyi" anlamına gelir. Çin'in kuzeyinde M.S. 386 tarihinden itibaren hüküm süren Wei sülâlesinin aile adı T'o-pa idi, bu ad beylerine verilen Tabğaç unvanından gelir. 496 yılından itibaren bu sülâleye Yüen adı verildi. Yerleşme yerleri Sang-kan nehrinin yukarı mecrası üzerinde kurulmuş ai kentidir; Şan-si yöresinin Ta-t'ong-fu denen eyaletin doğusunda bulunur. To-pa'lar için bak. Chavannes, Documents, s. 35, 55, 82, 155, 222.

duklarından bilim ve sanat adamlarını korumayı ve onlara hizmet etmeği dinî görev sayıyorlardı.

Yun-kang mağarasında ortaya çıkarılan kabartma resim sanatı (röh'et) ve heykeller milâdı 453 tarihinden itibaren meydana getirilmişlerdir. Aynı yörede bulunan Long-men mağarasında ise yapılan sanat eserlerine 508 tarihinde başlanıldığı anlaşılmaktadır. "Kısaca Çin'in yarattığı ve insanlık tarihinin tanımış olduğu bu en büyük dinî sanat eserleri"⁷⁴ Orta Asya Türklerinin imzasını taşır.

Grousset, Çin uygarlığında yeni bir çığır açan ve "İnsanlık tarihinin en büyük dinî sanat" olayını başlatan To-pa Türkleri için şunları yazmaktadır.:

"Maamafih, budizm dininin verdiği heyecanla, herkesi hayran bırakan eserlerle Kuzey Çin'i kapladıktan sonra To-pa'lar, uşakları olan Çinlilerin uygarlığı içinde erimek üzere, Türk dilini hemen hemen bıraktılar. Nice defalar, tarih boyunca, Türk oymakları geçmiş uygarlığın eski topraklarına, bir defa hakim olduktan sonra, kendi fetihleri tarafından fethedilmelerine, öyleki, Arap, Pers veya çinleşme noktasına kadar kendilerini bıraktıklarına tanık olmuşuzdur. Franc'ların Gaule'da, Normand'ların Fransada, Lombard'ların İtalyada uğradıkları akibet aynı olmuştur.

Bütün bunlara rağmen, işte VI. yüzyılın ortalarında, hakiki Türkler ortaya çıkıyor, yani tarihi adları ile tarihi Türkler. Ulusal efsanelerinin büyük demircilik sanatı ustüresine dayattığı atalardan gelmiş Altay dağları ile Khangay dağları arasındaki vadide demircilikle uğraşurlarken buradan çıkmışlardır. 552 tarihinde Avarlarından Mogolistanı, 565 tarihlerinde ise Beyaz Hunlara galip gelerek, bugün Sovyetler yönetiminde bulunan Türkistanı almış olduklarını görüyoruz. Böylece oluşturulan büyük imparatorluk, bütün yukarı Asya'yı egemenliği altına alıyor. Koreden İran sınıırına kadar uzanıyordu. Değişik zamanlarda özellikle 615, 626 ve yeniden 682-716 tarihleri arasında, Souci ve Tang sülâlesinin yönetimindeki Çini, baştan başa titretti. Bu ilk Türk destanıdır. Bunun anısı Yukarı Mogolistanda 732 tarihinde yekpare blok taş işlenmiş olarak, destanın esinlendiği konunun yüksekliğine yaraşır biçimde ORHON kitabesi ile ölümsüzleştirildi.

Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra yeni bir kültürün ve uygarlığın geliştirilmesini üslendiler.

⁷⁴ René Grousset et George Denker, La Face de L'Asie: "Valeurs Turques", Paris-Payot, 1955, s. 49-65.

İslâmiyetin Türk ruhunda oluşturduğu yeni hayat anlayışı ve heyecan, her yerleşim bölgesinde Cami, medrese, kervansaray hastane, köprüler, su yolları gibi sosyal yapılarla somutlaştırıldı.

İslâm kaynaklarının Maveraünnehir dedikleri Doğu ve Batı Türkistan kentlerin medreselerinde yazılmış olan sadece günümüze kadar el yazmalarla oluşan kitaplar dünyanın en zengin kitap kaynaklarıdır. Sadece İstanbul İslâm eserleri müzesi, Fatih, Süleymaniye ve Ayasofya kütüphanelerinin kitap katologları bu gerçeği kanıtlamaya yeterlidir. Türklerin pratik eğitim felsefesilerini, onların kültürel yaşamlarında izleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Arsal, Sadr Maksudi, *Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişafında Türk Irkının Rolü* (İkinci Tarih Kongresi zaııtları).
- Balkan Kemal, *At kültürü ile ilgili metinler*, DTCCFD. IX, 1-2, 1951, s. 85-104.
- Barthold, *Türkistan Nâme*, 2 cilt, Fransızcağan çev, Kerim Kışaverz, Tahran, I, 1332, II, 1332.
- Blochot, E. *Introduction à l'Histoire des Mongols de Fadlallah Rashideddin*, Leyden, 1910.
- Chavannes, *Documents Historiques Sur les Tou-kiue...* Paris, 1900.
- Deguines, *Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mogols*, Paris 1756.
- Herbelot, *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel* (6 cilt) Parris, 1781.
- Huart, Cl., *Le Conte Boudhique des deux frères en langue turque en Caractères Oigour*, Paris, 1914, s. 8.
- Kırcea Eliade, *Le Chamanisme*, Paris, 1974.
- Rasonyı, Laszlo, *Tarihte Türklük*. (TTK), Ankara, 1971.
- Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors, 1896.